

Становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин

Ромась М. І.

аспірантка кафедри цивільного права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

вул. Героїв Майдану, 8, Хмельницький, Україна

orcid.org/0000-0003-3650-5409

mariaaromas11@gmail.com

Ключові слова:

фіска, рецепція римського приватного права, казна, держава як юридична особа, держава Україна як самостійний учасник цивільних правовідносин.

Стаття присвячена аналізу становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин крізь призму історико-правового й порівняльного методу. Визначено, що основою для формування правового вчення про участь публічно-правового утворення в цивільних правовідносинах є римське приватне право, рецепція якого мала визначальний вплив на країни романо-германської системи права, зокрема Францію, Німеччину. На території України вказане правове вчення формувалось під впливом законів Російської імперії та пізніше – Радянського Союзу. За часів радянського права для позначення участі держави в цивільних правовідносинах використовувалось поняття «казна». Оскільки свого найбільшого розвитку правове вчення зазнало в радянський період, у статті проаналізовано динаміку наукових поглядів на можливість участі публічно-правового утворення в цивільних правовідносинах. У радянському приватному праві участь держави в особі державних організацій у цивільних правовідносинах регламентувалась адміністративними планами. Водночас держава визнавалась учасником речових і зовнішньоекономічних відносин. Радянська доктрина також у деяких випадках ототожнювала державу з юридичною особою, однак нормативне регулювання такого питання було відсутнє. Досліджено нормативно-правову базу щодо становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин. Зокрема, Цивільний кодекс УРСР 1963 року не регулював цивільні відносини за участю держави; з прийняттям у 1991 році Основ цивільного законодавства Союзу РСР і республік держава почала визнаватись рівним учасником цивільних правовідносин, від імені якої беруть участь органи управління майном, фінансові органи тощо.

У статті надано загальну характеристику становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин. У сучасних правових реаліях держава Україна може бути учасником цивільних зобов'язань, зокрема договірних; набувати право власності на скарб; бути суб'єктом права спільної часткової та сумісної власності; бути суб'єктом права власності на землю; бути спадкоємцем за заповітом тощо. Встановлено, що держава Україна вважається юридично рівним, самостійним учасником цивільних правовідносин (без статусу юридичної особи), безпосередньо від імені якої діють органи державної влади в межах своєї компетенції. Указане правове вчення було сформовано завдяки своєму довготривалому розвитку з часів римського приватного права дотепер.

Formation of legal doctrine about the state of Ukraine as a participant in civil legal relations

Romas M. I.

Postgraduate Student at the Department of Civil Law and Procedure

Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law

Heroiv Maidanu str., 8, Khmelnytsky, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3650-5409

mariaromas11@gmail.com

Key words:

fisc, reception of Roman private law, treasury, state as a legal entity, state of Ukraine as an independent participant in civil relations.

The article is devoted to the analysis of the formation of the legal doctrine of the state of Ukraine as a participant in civil relations through the prism of the historical-legal and comparative method. It is determined that the basis for the formation of the legal doctrine of the participation of public organization in civil law is Roman private law, the reception of which had a decisive influence on the Romano-Germanic legal system, in particular, France, Germany. On the territory of Ukraine, this legal doctrine was formed under the influence the laws of the Russian Empire and later – the Soviet Union. In Soviet times, the term “treasury” was used to denote the state’s participation in civil relations. Since legal doctrine underwent its greatest development in the Soviet period, the article analyzes the dynamics of scientific views on the possibility of participation of public organization in civil legal relations. In Soviet private law, the participation of the state in civil legal relations was regulated by administrative plans. At the same time, the state was recognized as a participant in material and foreign economic relations. Soviet doctrine also in some cases identified the state with a legal entity, but there was no regulation of this issue. The normative-legal base on the formation of the legal doctrine of the state of Ukraine as a participant in civil legal relations is studied. In particular, the Civil Code of the USSR in 1963 did not regulate civil relations with the participation of the state; With the adoption in 1991 of the Fundamentals of Civil Legislation of the USSR and the Republics, the state began to be recognized as an equal participant in civil relations, in the person of the property management bodies, financial bodies, etc.

The article provides a general description of the formation of the legal doctrine of the state of Ukraine as a participant in civil relations. In modern legal realities, the state of Ukraine may be a party to civil obligations, in particular, contractual; to acquire ownership of the treasure; be a subject of the right of joint partial and joint ownership; be a subject of land ownership; to be an heir by will, etc. It is established that the state of Ukraine is considered to be a legally equal, independent participant in civil legal relations (without the status of a legal entity), directly on whose behalf public authorities act within its competence. This legal doctrine was formed due to its long-term development from the time of Roman private law to the present day.

Постановка проблеми. Не зважаючи на фрагментарні теоретичні напрацювання щодо участі публічно-правових утворень у цивільних правовідносинах, в українській юридичній доктрині відсутнє ґрунтовне дослідження цієї теми з позицій поетапного формування правового вчення. Така проблема має важливий науковий зв’язок з комплексним дослідженням цивільно-правового статусу держави Україна, а тому потребує свого глибокого аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі держави у цивільних правовідносинах неодноразово ставало предметом дослідження таких вітчизняних науковців як О.В. Дзери, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.В. Луця, Є.О. Харитонова, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика, О.О. Отраднаної, а також О.С. Йоффе, С.М. Братуся, О.А. Красавчикова, М.М. Агаркова, М.І. Брагінського, Є.О. Суханова та ін. Дотичними до теми є дисертаційні дослідження

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук таких українських науковців як Клименко О.М. «Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права» (2006 р.) та Дзери Ю.М. «Держава як учасник цивільних правовідносин» (2011 р.). Однак у таких дисертаціях не викладено повною мірою історичного-правового аспекту становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин. Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання: проаналізувати динаміку наукових поглядів на можливість участі публічно-правового утворення у цивільних правовідносинах; дослідити нормативно-правову базу щодо становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин; надати загальну характеристику становлення правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні ідеї участі публічно-правових утворень у цивільних правовідносинах беруть свій початок з часів римського права. Участь публічно-правових утворень у цивільному обігу не була основною метою їхнього існування – вони брали участь у цивільних правовідносинах, тому що їм це було необхідно для виконання їхніх основних функцій [1, с. 207].

Римська держава діяла у цивільних правовідносинах через фіска (імператора). В.Б. Сльяшевич свого часу зазначав, що за фіском для римлян знаходилася не держава, а жива, конкретна особа – принцепс, який затуляв собою державу [2, с. 93]. Фіск мав визначені привілеї, зокрема, за контрактами стягував із боржників відсотки без спеціальної домовленості, або міг сам не сплачувати відсотки, навіть у разі прострочки; при захисті власних інтересів користувався привілеями, характерними для неповнолітніх, зокрема у відновленні попереднього становища [3, с. 191]. Римське право не знало поняття «юридична особа», однак, на думку О.А. Підпригори, найбільш поширеними видами юридичних осіб у Римі були казна, муніципії, різноманітні об'єднання осіб однієї професії, релігійні організації [4, с. 81].

Таким чином, за часів Стародавнього Риму від імені держави у цивільних правовідносинах виступав персоналізований суб'єкт – фіск, який був наділений рядом привілеїв.

Основні ідеї римських юристів щодо участі держави у цивільних правовідносинах були відображені у нормах країн романо-германської правової системи. Наприклад, Кодекс Наполеона

(1804) містить положення про надання певних привілеїв державній казні як кредитору у цивільному зобов'язанні. Так, за ст. 2095 привілеєм є особливе право вимоги кредитора, яке має перевагу перед іншими кредиторами, навіть щодо іпотечних зобов'язань. Зокрема, у ст. 2098 вказано, що державна казна може користуватись привілеями кредитора в зобов'язаннях, що регулюється окремими законами; в той же час державна казна не може користуватись привілеями, що спричинять порушення прав, які раніше були набуті третіми особами [5, с. 590].

У Німецькому цивільному уложенні (1896) держава взагалі не розглядалась як суб'єкт цивільних правовідносин, частіше за все вона виступала як регулятор таких відносин [6, с. 28]. Однак на сучасному етапі розвитку німецького цивільного права як сама держава, так і федеративні землі беруть участь у договірних правовідносинах від імені органів влади, які є юридичними особами [7, с. 85]. Наприклад, у підрозділі 3 «Юридичні особи публічного права» згаданого Уложення вказано, що казна несе відповідальність за шкоду, спричинену третій особі [8, с. 4]. Із вказаного можна зробити висновок, що у деліктних правовідносинах держава виступає як окремий суб'єкт цивільних правовідносин, в той час як у договірних правовідносинах держава наділена правовим статусом юридичної особи публічного права.

На території України питання участі держави у цивільних правовідносинах ототожнювалось з поняттям «казна». Так, відповідно до Зводу Законів Цивільних Російської Імперії 1832 року казенним називалось майно, що не належало ні приватним особам, ні колективу осіб, ні відомству палаців, ні наділам, ні установам (ст. 406) [9].

У дореволюційні часи (до 1917 року) казна була учасником цивільних правовідносин з привілейованим статусом [10, с. 156], а певні правочини щодо неї забезпечувались примусовою силою державної влади [11, с. 10]. Казна як правило виступала юридичною особою – суб'єктом майнових цивільних прав та обов'язків [12, с. 350]. Участь держави в цивільних відносинах збільшилася з прийняттям в 1918 р. декрету про скасування спадкування, за яким спадкове майно переходило у власність держави, якщо вартість його перевищувала 10 тисяч карбованців; а держава в свою чергу брала на себе обов'язок по утриманню непрацездатних спадкоємців, позбавлених спадкового майна [13, с. 245].

Пізніше, в радянському цивільному праві, термін «казна» вживався у трьох значеннях: 1) державне майно, коли мова йде про відповідальність радянської казни за зобов'язаннями торговельних представництв; 2) грошові кошти; 3) державне майно, непередане в управління державних юри-

дичних осіб [14, с. 94]. При цьому С.М. Братусь вказував, що діючи через свої іноземні торговельні представництва СРСР можна було ототожнити в цьому випадку з юридичною особою, оскільки такі торговельні представництва діяли як сама держава (від її імені), і при цьому були створені як юридичні особи [15, с. 169]. Науковець також наголошував, що наявність державного бюджету і визначає державу як казна, однак таке специфічне утворення не вкладається в рамки цивільного права [16, с. 241].

З прийняттям у 1963 році Цивільного кодексу Української РСР поняття «казна» взагалі зникло із законодавства. Кодекс регулював відносини державних, кооперативних та інших громадських організацій між собою; громадян з державними, кооперативними та іншими громадськими організаціями; громадян між собою (ст. 2 ЦК УРСР) [17]. Положення про можливість участі Української РСР або Союзу у цивільних правовідносинах у вказаному Кодексі було відсутнє, а участь державних організацій у цивільних відносинах регламентувалась затвердженими планами та відповідно до цільових призначень (ст. 92 ЦК УРСР) [17].

Як правильно відзначалося наукою радянського цивільного права, випадки безпосередньої участі держави в цивільно-правових відносинах були надзвичайно рідкісними [18, с. 108]. Радянська соціалістична держава не виступала як суб'єкт цивільного права, оскільки у величезній більшості випадків суб'єктами прав і обов'язків у майнових відносинах були державні органи і госпрозрахункові підприємства [16, с. 241]. Радянське цивільне право ґрунтувалось на принципах взаємодії державного планового управління з інтересами господарських підприємств, що було пов'язано з розвитком народного господарства держави, та на принципі привілейованого захисту права державної власності [19, с. 28]. Так, Р.О. Халфіна писала, що безпосереднє розпорядження радянською державою матеріальними цінностями відбувалось не на підставі договорів, а на основі адміністративно-правових актів (п'ятирічний план відновлення, плани народних поставок, плани залізничних, річкових, морських перевезень тощо) [20, с. 123]. На рівні з цивільно-правовим договором як підставою виникнення зобов'язань визначав планові акти і О.А. Красавчиков [19, с. 428].

В той же час у радянський період точилися дискусії з приводу ототожнення держави з юридичною особою. Зокрема, С.А. Муромцев вважав, що поняття юридичної особи як рівноправного з фізичними особами учасника цивільних відносин первинно розвивалося стосовно муніципальних утворень, з яких в подальшому воно було перенесено на інші корпорації та державу [21, с. 44-45]. О.А. Красавчиков правильно зазна-

чав, що держава не може розглядатися в якості юридичної особи, оскільки держава самостійно визначає порядок, форми та характер здійснення прав, що йому належать, в той час як юридична особа діє відповідно до статуту, положенням про нього, яке затверджується компетентними органами держави [19, с. 172-173].

Держава за радянських часів визнавалась учасником речових відносин, а також зовнішньоекономічних відносин. Так, майно, яке залишилось після смерті власника, у якого не було спадкоємців, переходило у власність держави (ст. 524 ЦК УРСР 1963 р.); у власність держави переходило безхазяйне майно (ст. 137 ЦК УРСР 1963 р.); зовнішньоторгові операції могли здійснювати лише торгові представництва СРСР за кордоном (ст. 567 ЦК УРСР 1963 р.) [17].

Таким чином, радянське цивільне право передбачало участь держави у приватних відносинах лише у виняткових випадках, оскільки це було зумовлено особливостями соціалістичного управління.

В Основах цивільного законодавства Союзу РСР та республік (1991 р.) участі держави у цивільних правовідносинах присвячено окрему статтю 25. Вказана стаття встановлює участь держави у цивільних правовідносинах на рівних засадах з іншими учасниками; від імені держави у цивільних правовідносинах беруть участь органи управління державним майном, фінансові та інші уповноважені органи тощо [22]. При цьому у зазначеній статті передбачено, що держава відповідає за своїми цивільно-правовими зобов'язаннями майном, що входить до державної «казни». Із вказаного випливає, що «казна» розглядається як об'єкт цивільних правовідносин, а не як суб'єкт.

Сучасне цивільне законодавство України розглядає державу як рівноправного учасника цивільних відносин. Відповідно до статті 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи. В цей же час частина 2 вказаної статті доповнює цей перелік учасників такими як держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. При цьому держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин (ч. 1 ст. 167 ЦК України) [23].

Із положень ЦК України випливає, що законодавець не відносить державу Україна до юридичної особи публічного права, а навпаки – виділяє її як самостійного учасника цивільних правовідносин, яка відповідно до ст. 170 ЦК України набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Як слушно зазначав Ю.М. Дзера, держава Україна не може бути визнана юридичною особою (юридичною

особою публічного права) або казною (скарбницею). Разом з тим державі притаманні окремі ознаки, які традиційно у правовій доктрині віднесені до ознак юридичної особи (майнова відокремленість, здатність нести самостійну відповідальність) [24, с. 9].

За цивільним законодавством держава Україна бере участь у таких цивільних правовідносинах: 1) держава набуває права власності на скарб, що становить культурну цінність (ч. 4 ст. 343 ЦК України); 2) держава може бути суб'єктом права спільної часткової та сумісної власності (ч. 2 ст. 356 та ч. 2 ст. 368 ЦК України); 3) держава є суб'єктом права власності на землю (ч. 1 ст. 374 ЦК України); 4) держава може бути спадкоємцем за заповітом (ч. 2 ст. 1222 ЦК України) [23]. При цьому бути спадкоємцем за законом держава Україна не може, оскільки за ст. 1277 ЦК України відумерла спадщина переходить саме у власність територіальної громади, а не держави. Необхідно звернути увагу на те, що в деяких видах договорів законодавець чітко вказав на те, що держава Україна може бути стороною договору. Так, держава Україна може бути стороною у договорі дарування (ч. 1 ст. 720 ЦК України), а також в угодах про розподіл продукції (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про угоди про розподіл продукції»). Таким чином, держава Україна визнається самостійним учасником цивільних правовідносин, без статусу юридичної особи.

Висновки. Комплексний підхід до аналізу правового статусу держави Україна як учасника цивільних правовідносин неможливий без дослідження основних етапів формування правового вчення про публічно-правові утворення як феномен приватно-правових відносин. Таке правове вчення бере свій початок з часів Стародавнього Риму, де особою, яка виступала у цивільних пра-

вовідносинах від імені держави, був фіск (принцепс, імператор). Він управляв майном держави, вступав у цивільні правовідносини з римськими громадянами тощо. Рецепція римського приватного права мала визначальний вплив на нормативно-правову базу країн Європи. Зокрема, у Кодексі Наполеона держава як учасник цивільних правовідносин була наділена рядом привілеїв. У Німецькому цивільному уложенні держава була наділена статусом юридичної особи публічного права. Розвиток правового вчення про державу Україну як учасника цивільних правовідносин розглядається крізь призму нормативного регулювання часів Російської імперії та Радянського Союзу. Для позначення участі держави у цивільних правовідносинах використовувалось поняття «казна». Радянське право не наділяло СРСР (та відповідно його суб'єктів) цивільно-правовим статусом. Зі становленням сучасного цивільного права держава Україна визнається самостійним учасником цивільних правовідносин, від імені якої діють органи державної влади у межах своєї компетенції. При цьому, держава Україна не визнається юридичною особою, а поняття «казна» застосовується лише як об'єкт цивільних правовідносин – як державне майно, грошові кошти державного бюджету тощо.

Отже, визначальний вплив на становлення правового вчення про державу Україна як учасника цивільних правовідносин мало римське приватне право, його рецепція країнами Європи, та радянське цивільне право. Вказане зумовлює перспективи подальших розробок у такому напрямку, оскільки аналіз та дослідження вже існуючого досвіду та наукових поглядів чинить позитивний ефект для покращення сучасного регулювання питання участі держави Україна у цивільних правовідносинах.

Література

1. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
2. Ельяшевич В.Б. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве. Санкт-Петербург : Типо-литография Шредера, 1910. 482 с.
3. Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву. Москва : «Статут», 2000. 299 с.
4. Подопрігора А.А. Основы римского гражданского права. Киев-Хмельницкий. Киевский университет им. Т. Шевченко. Одесский открытый университет, Хмельницкий филиал. 1993. 283 с.
5. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев ; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев ; приложения 1–4: В. Захватаев ; отв. ред. А. Довгерт. Киев : Истина, 2006. 1008 с.
6. Савельев В.А. Германское гражданское уложение : учебное пособие. Министерство высшего и среднего специального образования СССР, Всесоюзный юридический заочный институт. Москва, 1983. 61 с.
7. Голубцов В.Г. Гражданско-правовой статус государства и муниципальных образований в Российской Федерации : монография. Москва : Издательство «Палеотип», 2006. 272 с.
8. Гражданское уложение Германии : введ. закон к Гражд. Уложению ; пер. с нем., введ., сост. В. Бергман ; науч. редакторы А.Л. Маковский и др. 2-е изд., доп. Москва : Волтерс Клувер, 2006. 816 с.

9. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : у 2 т. / уклад. Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. ; за ред. Р.О. Стефанчука й М.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. Т. 2. С. 9–238.
10. Мейер Д.И. Русское гражданское право. По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Изд. 3-е, испр. Москва : «Статут», 2003. 831 с.
11. Ямковий В.І. Казна як суб'єкт цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2007. 20 с.
12. Анненков К.Н. Система русского гражданского права. Том 1. Санкт-Петербург : Типография М.М. Стасюлевича, 1899. 672 с.
13. Цивільне право України : підручник : у трьох книгах. Книга перша / за ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. Одеса : «Юридична література», 2005. 525 с.
14. Советское гражданское право : учебник. Т. 1 / В.П. Грибанов, И.А. Грингольц, В.В. Залесский, П.Д. Каминская и др. ; отв. ред. : И.Б. Новицкий, П.Е. Орловский. Москва : Госюриздат, 1959. 494 с.
15. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) : Ученые труды. Выпуск XII. Москва : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. 363 с.
16. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва : Госюриздат, 1950. 364 с.
17. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-VI. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>.
18. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. Москва : Госюридиздат, 1962. 212 с.
19. Советское гражданское право : учебник : в 2 томах. Том 1 / Т.И. Илларионова, М.Я. Кириллова, О.А. Красавчиков. Москва : Высшая школа, 1985. 544 с.
20. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. Москва : Издательство академии наук СССР, 1954. 238 с.
21. Козлова Н.В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории : учебное пособие. Москва : Статут, 2003. 318 с.
22. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік від 31 травня 1991р. № 2211-I. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91#Text>.
23. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
24. Дзера Ю.М. Держава як учасник цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 33 с.

References

1. Grinko S.D. (2012) Deliktne zobov'yazannya rym's'koho pryvatnoho prava: ponyattya, systema, retseptsiya: monohrafiya [Tort obligations of Roman private law: concept, system, reception: monograph]. Khmelnytsky: Khmelnytsky University of Management and Law, 2012. [in Ukrainian]
2. Elyashevich V.B. (1910) Yuridicheskoye litso, yego proiskhozhdeniye i funktsii v rimskom chastnom prave [Legal entity, its origin and functions in Roman private law]. St. Petersburg: Schroeder's typo-lithograph, 1910. [in Russian]
3. Suvorov N.S. (2000) Ob yuridicheskikh litsakh po rimskomu pravu [On legal entities under Roman law]. Moscow: Statute, 2000. [in Russian]
4. Podoprigora A.A. (1993) Osnovy rimskogo grazhdanskogo prava. [Foundations of Roman Civil Law]. Kyiv-Khmelnytsky. Taras Shevchenko Kyiv University. Odessa Open University, Khmelnytsky branch. 1993. [in Russian]
5. French Civil Code (Napoleon Code). Transl. with French V. Zakhvataev. Foreword: A. Dovgert, V. Zakhvataev. Appendices 1-4: V. Zakhvataev. Resp. ed. A. Dovgert. Kyiv: Istina, 2006. [in Russian]
6. Saveliev V.A. (1983) Germanskoye grazhdanskoye ulozheniye: uchebnoye posobiye [German civil code: a tutorial]. Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the USSR, All-Union Correspondence Law Institute. Moscow, 1983. [in Russian]
7. Golubtsov V.G. (2006) Grazhdansko-pravovoy status gosudarstva i munitsipal'nykh obrazovaniy v Rossiyskoy Federatsii: monografiya [Civil-legal status of the state and municipalities in the Russian Federation: monograph]. Moscow: Publishing house "Paleotype", 2006. [in Russian]
8. Grazhdanskoye ulozheniye Germanii: vvod. zakon k Grazhd. Ulozheniyu [Civil Code of Germany: Input. Law] Moscow: Walters Kluver, 2006. [in Russian]

9. Kodyfikatsiya tsyvil'noho zakonodavstva na ukrayins'kykh zemlyakh: u 2 t. [Codification of civil legislation in the Ukrainian lands: in 2 vols]. Vol. 2. Yu.V. Bilousov, I.R. Kalaur, S.D. Grinko and others; for order. R.O. Stefanchuk and M.O. Stefanchuk. Kyiv: Legal Unity, 2009. [in Ukrainian]
10. Meyer D.I. (2003) Russkoye grazhdanskoye pravo. Po ispravlennomu i dopolnennomu 8-mu izd [Russian civil law. Corrected and supplemented by the 8th ed], 1902. Moscow: Statute, 2003. [in Russian]
11. Yamkoviy V.I. (2007) Kazna yak sub'yekt tsyvil'nykh pravovidnosyn: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.03 "Tsyvil'ne pravo ta tsyvil'nyy protses; simeyne pravo; mizhnarodne pryvatne pravo" [Treasury as a subject of civil law: author's ref. dis. for science. degree of Cand. jurid. Science: 12.00.03 "Civil law and civil process; family law; international private law"]. Kharkiv, 2007. [in Ukrainian]
12. Annenkov K.N. (1899) Sistema russkogo grazhdanskogo prava. Tom 1. [The system of Russian civil law. Volume 1]. St. Petersburg: Printing house of M.M. Stasyulevich, 1899. [in Russian]
13. Tsyvil'ne pravo Ukrayiny: pidruchnyk. U tr'okh knykh. Knyha persha. Za red. E.O. Kharytonova, A.I. Drishlyuka [Civil law of Ukraine: a textbook. In three books. Book one. For order. E.O. Kharytonov, A.I. Drishlyuk]. Odessa: Legal Literature, 2005. [in Ukrainian]
14. Sovetskoye grazhdanskoye pravo. Uchebnik. T. 1. Gribanov V.P., Gringol'ts I.A., Zalesskiy V.V., Kaminskaya P.D. [Soviet civil law. Textbook. T. 1. Gribanov V.P., Gringol'ts I.A., Zalessky V.V., Kaminskaya P.D.] Moscow: Gosyurizdat, 1959. [in Russian]
15. Bratus S.N. (1947) Yuridicheskiye litsa v sovetskom grazhdanskom prave (ponyatiye, vidy, gosudarstvennyye yuridicheskiye litsa) Uchenyye trudy. Vypusk XII. [Legal entities in Soviet civil law (concept, types, state legal entities) Academic works. Issue XII]. Moscow: Legal Publishing House of the USSR Ministry of Justice, 1947. [in Russian]
16. Bratus S.N. (1950) Subyekty grazhdanskogo prava [Subjects of civil law]. Moscow: Gosyurizdat, 1950. [in Russian]
17. Civil Code of the Ukrainian SSR from 18.07.1963 № 1540-VI.
18. Mitskevich A.V. (1962) Subyekty sovetskogo prava [Subjects of Soviet law]. Moscow: Gosyurizdat, 1962. [in Russian]
19. Sovetskoye grazhdanskoye pravo: Uchebnik. V 2 tomakh. Tom 1. [Soviet civil law: Textbook. In 2 volumes. Volume 1]. T.I. Illarionova, M. Ya. Kirillova, O. A. Krasavchikov. Moscow: Higher School, 1985. [in Russian]
20. Khalfina R.O. (1954) Znacheneye i sushchnost' dogovora v sovetskom sotsialisticheskom grazhdanskom prave [The meaning and essence of the treaty in the Soviet socialist civil law]. Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House, 1954. [in Russian]
21. Kozlova N.V. (2003) Ponyatiye i sushchnost' yuridicheskogo litsa. Ocherk istorii i teorii. Uchebnoye posobiye [Century Concept and essence of a legal entity. Essay on history and theory. Tutorial]. Moscow: Statut, 2003. [in Russian]
22. Fundamentals of Civil Legislation of the USSR and Republics from 31.05.1991. № 2211-I.
23. Civil Code of Ukraine of January 16, 2003 № 435-IV. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2003. № 40-44. St. 356.
24. Dzera Yu.M. (2011) Derzhava yak uchastnyk tsyvil'nykh pravovidnosyn: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.03 [The state as a participant in civil relations: author's ref. dis. cand. jurid. Sciences: 12.00.03]. Kyiv, 2011. [in Ukrainian].